

TEMUR TUZUKLARI MATNIDA ATAMALAR TASNIFI

Tayyorladi: Toshmirzayeva Huriyat Xuvshvaqt qizi

Ilmiy rahbar: Erdanova Muhlisa Hoshim qizi

Аннотация

Mazkur maqolada "Temur tuzuklari" asarida qo'llanilgan atamalar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi hamda ularning mavzuviy tasnifi yoritiladi. Asarda uchraydigan harbiy, ma'muriy-siyosiy, ijtimoiy va diniy-ma'rifiy atamalar misollar asosida o'rganilib, ularning tarixiy va tilshunoslik nuqtayi nazaridan ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Temur tuzuklari, atama, terminologiya, harbiy atamalar, ma'muriy atamalar, tarixiy tilshunoslik, Amir Temur.

Abstract

This article analyzes the terms used in the work "Temur's Regulations" from a linguistic point of view and explains their thematic classification. The military, administrative-political, social and religious-enlightenment terms found in the work are studied on the basis of examples, and their significance from a historical and linguistic point of view is shown.

Keywords: Temur's Regulations, term, terminology, military terms, administrative terms, historical linguistics, Amir Temur.

Аннотация

В данной статье проводится лингвистический анализ терминов, используемых в произведении «Правила Тимура», и объясняется их тематическая классификация. Военные, административно-политические, социальные и религиозно-просветительские термины, встречающиеся в произведении, изучаются на примерах, и показано их значение с историко-лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: Правила Тимура, термин, терминология, военные термины, административные термины, историческая лингвистика, Амир Тимур.

Kirish.

Har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti uning yozma manbalarida o'z aksini topadi. O'zbek xalqining bebaho tarixiy va ma'naviy meroslaridan biri bo'lgan "Temur tuzuklari" asari Amir Temurning davlatni boshqarish, harbiy tizimni tashkil etish va jamiyatni adolat asosida boshqarish haqidagi qarashlarini mujassam etgan muhim manbadir. Ushbu asar nafaqat tarixiy, balki tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham katta ilmiy ahamiyatga ega.

"Temur tuzuklari" matnida qoʻllangan atamalar oʻsha davrning siyosiy, harbiy, ijtimoiy va diniy hayoti haqida qimmatli ma'lumot beradi. Shu bois asardagi atamalarni tasniflash va oʻrganish tarixiy terminologiyaning rivojlanish xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Temur tuzuklaridagi atamalar tasnifi

"Temur tuzuklari matnida atamalar tasnifi" mavzusini oʻrganishda tarixiy, tilshunoslik va terminologiyaga oid ilmiy manbalar muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. Avvalo, tadqiqotning asosiy manbasi sifatida "**Temur tuzuklari**" asari alohida ahamiyatga ega. Ushbu asarda Amir Temurning davlat boshqaruvi, harbiy siyosati, adolat tamoyillari va ijtimoiy munosabatlarga doir qarashlari bayon etilgan boʻlib, undagi atamalar oʻsha davr terminologik tizimining muhim qismini tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Amir Temur va Temuriylar davriga oid tarixiy tadqiqotlar orasida Boʻriboy Ahmedov, Azamat Ziyoy hamda Ahmedali Asqarov kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim oʻrin tutadi. Ularning asarlarida Amir Temur davlati boshqaruv tizimi, harbiy tuzilma va ijtimoiy munosabatlar yoritilgan boʻlib, bu ma'lumotlar "Temur tuzuklari"dagi terminlarning mazmunini izohlashda yordam beradi.

Tilshunoslik va terminologiya sohasida esa Abduvahob Madvaliyev, Shavkat Rahmatullayev va E. Begmatovlarning ishlari muhim nazariy manba hisoblanadi. Ushbu tadqiqotlarda terminlarning shakllanishi, tasnifi va qoʻllanish xususiyatlari tahlil qilingan boʻlib, ular tarixiy matnlardagi atamalarni oʻrganishda metodologik asos vazifasini bajaradi.

Shuningdek, oʻzbek tilining izohli lugʻatlari, tarixiy lugʻatlar hamda terminologik lugʻatlar mavzuni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu lugʻatlar orqali "Temur tuzuklari"da uchraydigan harbiy, siyosiy, ma'muriy va huquqiy atamalarning ma'nosi hamda qoʻllanish doirasi aniqlanadi.

Mavzuga oid ilmiy maqolalar va dissertatsiyalarda ham "Temur tuzuklari"ning til xususiyatlari, leksik tarkibi va terminologik birliklari yuzasidan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu ishlarda asardagi terminlar semantik va funksional jihatdan tahlil qilinib, ularning tarixiy hamda lingvistik ahamiyati ochib berilgan.

Umuman olganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, "Temur tuzuklari" nafaqat tarixiy manba, balki boy terminologik tizimga ega boʻlgan muhim til yodgorligi hamdir. Mavjud ilmiy adabiyotlar mazkur asardagi atamalarni tasniflash va ularning lingvistik xususiyatlarini aniqlash uchun yetarli nazariy hamda amaliy asos yaratadi.

Asosiy qism

1. "Temur tuzuklari" asarining tarixiy va lingvistik ahamiyati
 "Temur tuzuklari" Amir Temurning davlatni boshqarish, harbiy yurishlarni tashkil etish, adolatni ta'minlash va jamiyat hayotini tartibga solishga doir qarashlarini oʻzida mujassam etgan muhim tarixiy manbadir. Asar nafaqat tarixiy voqealarni yoritishi,

balki o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti, davlat boshqaruvi va harbiy tizimiga oid ko‘plab terminlarni saqlab qolganligi bilan ham qimmatlidir.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan “Temur tuzuklari” o‘zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Asarda turkiy, arab va fors-tojik tillaridan kirib kelgan ko‘plab atamalar qo‘llangan bo‘lib, ular o‘sha davr terminologik tizimining shakllanish jarayonini aks ettiradi.

2. “Temur tuzuklari” matnidagi atamalarning tasnifi

Asarda uchraydigan atamalarni mazmuniy jihatdan bir necha guruhlariga ajratish mumkin.

2.1. Harbiy atamalar

Amir Temur faoliyati harbiy boshqaruv bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani sababli asarda harbiy terminlar salmoqli o‘rin egallaydi.

Misollar:

- Amir
- Lashkar
- Sipoh
- Qo‘shin
- Navkar
- Bahodir
- Sarboz
- Tug‘
- Qal‘a
- Jang

Mazkur terminlar harbiy tuzilma, qo‘shin tarkibi, jangovar harakatlar va harbiy unvonlarni ifodalaydi. Ular Amir Temur armiyasining tashkiliy tuzilishini yoritishda muhim ahamiyatga ega.

2.2. Davlat boshqaruvi va siyosiy atamalar

“Temur tuzuklari” davlatni boshqarish qoidalarini bayon qilgani uchun siyosiy va ma‘muriy terminlar ham keng qo‘llangan.

Misollar:

- Vazir
- Noib
- Hokim
- Devon
- Farmon
- Saltanat
- Viloyat
- Mulk
- Elchi

- Kengash

Bu atamalar davlat boshqaruvi tizimi, mansabdor shaxslar va siyosiy munosabatlarni ifodalaydi.

2.3. Huquqiy atamalar

Asarda adolat va qonun ustuvorligi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Misollar:

- Adolat
- Qonun
- Hukm
- Jazo
- Guvoh
- Haq
- Da'vo
- Jazolash
- Tartib
- Mukofot

Mazkur terminlar davlat boshqaruvida huquqiy munosabatlarning muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi.

2.4. Ijtimoiy atamalar

Jamiyatning turli qatlamlari va ular o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi terminlar ham uchraydi.

Misollar:

- Raiyat
- Fuqaro
- Xalq
- Ulamo
- Dehqon
- Hunarmand
- Savdogar
- Bek
- Amirzoda
- Oqsoqol

Ushbu atamalar o'sha davr ijtimoiy tuzilmasini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

2.5. Diniy-ma'naviy atamalar

Asarda islomiy qadriyatlar va axloqiy tamoyillar bilan bog'liq terminlar ham mavjud.

Misollar:

- Din
- Imon
- Shariat

- Ulamo
- Masjid
- Duo
- Alloh
- Savob
- Taqvo
- Adab

Bu atamalar Amir Temur faoliyatida ma'naviyat va diniy qadriyatlarning muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi.

3. Atamalarning semantik va funksional xususiyatlari

“Temur tuzuklari”dagi terminlar faqat ma'lum tushunchalarni nomlash vazifasini emas, balki muayyan tarixiy davrning siyosiy, harbiy va madaniy muhitini aks ettirish vazifasini ham bajaradi. Atamalarning aksariyati terminologik aniqlik, qisqalik va mazmuniy barqarorlik kabi xususiyatlarga ega.

Ko'plab terminlar bugungi kunda ham faol qo'llanmoqda. Masalan, “vazir”, “viloyat”, “farmon”, “adolat”, “qonun” kabi birliklar zamonaviy o'zbek tilida ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Ayrim terminlar esa tarixiy xarakter kasb etib, faqat tarixiy manbalar tarkibida uchraydi.

Shuningdek, asarda arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan terminlar salmoqli o'rin egallaydi. Bu holat o'sha davr madaniy va siyosiy aloqalarining tilga ta'sirini ko'rsatadi. Terminlarning qo'llanishi orqali Amir Temur davridagi davlat boshqaruvi, harbiy strategiya va ijtimoiy munosabatlar tizimi haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin.

Shunday qilib, “Temur tuzuklari” matnidagi atamalar o'zining mazmuniy rang-barangligi, tarixiy qimmatini va lingvistik xususiyatlari bilan ajralib turadi hamda o'zbek tarixiy terminologiyasining muhim qatlamini tashkil etadi.

Muhokama:

“Temur tuzuklari matnida atamalar tasnifi” mavzusi o'zbek tilshunosligi va tarixiy manbashunoslik nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Asarda qo'llangan atamalar davlat boshqaruvi, harbiy ish, ijtimoiy-siyosiy hayot, huquqiy munosabatlar hamda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi terminologik birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli ularni mazmun va vazifasiga ko'ra tasniflash “Temur tuzuklari”ning til xususiyatlarini chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, asarda eng ko'p uchraydigan atamalar harbiy va davlat boshqaruvi sohalariga oid hisoblanadi. Bunga amir, sipoh, lashkar, qo'shin, noib, vazir, hokim kabi birliklar misol bo'la oladi. Mazkur atamalar Amir Temur davridagi siyosiy va harbiy tizimning asosiy tarkibiy qismlarini aks ettiradi.

Shuningdek, ular davlatning markazlashgan boshqaruv tizimini ifodalovchi muhim leksik vositalar sifatida namoyon bo'ladi.

Asarda huquqiy va ma'muriy terminlar ham alohida o'rin tutadi. Adolat, qonun, farmon, jazo, mukofot kabi atamalar davlat boshqaruvida qonun ustuvorligi va tartib-intizomni ta'minlash tamoyillarini yoritadi. Bu esa "Temur tuzuklari" nafaqat tarixiy manba, balki huquqiy tafakkur yodgorligi ekanligini ham ko'rsatadi.

Bundan tashqari, diniy-ma'naviy mazmundagi atamalar ham keng qo'llangan. Ular orqali muallifning diniy qarashlari, axloqiy tamoyillari va jamiyat hayotidagi ma'naviy qadriyatlar ifodalanadi. Ushbu terminlar davlat boshqaruvi bilan ma'naviyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatib beradi.

Atamalar tasnifi natijasida "Temur tuzuklari" matnining terminologik tizimi murakkab va ko'p qatlamli ekanligi aniqlandi. Har bir termin ma'lum tarixiy davr, ijtimoiy munosabat va boshqaruv tizimini aks ettiruvchi muhim til birligi hisoblanadi. Shu bois asardagi atamalarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, huquq va siyosatshunoslik fanlari uchun ham katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, "Temur tuzuklari" matnidagi atamalar tasnifi asarning mazmun-mohiyatini chuqurroq anglash, Amir Temur davri boshqaruv tizimi va ijtimoiy munosabatlarini ilmiy asosda tadqiq etish imkonini beradi. Bu esa tarixiy terminologiyani o'rganish va milliy til boyligini tadqiq etishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

1. Harbiy atamalar "Temur tuzuklari" asarida eng ko'p uchraydigan atamalar harbiy sohaga oid hisoblanadi. Amir Temur davlatining qudrati kuchli va tartibli qo'shin bilan bog'liq bo'lganligi sababli, asarda harbiy terminlar keng qo'llangan. Harbiy atamalarga quyidagilarni kiritish mumkin: - Lashkar – harbiy qo'shin; - Sipoh – askarlar guruhi; - Amir – qo'shin boshlig'i yoki yuqori martabali harbiy shaxs; - Mingboshi – ming nafar askarga boshchilik qiluvchi shaxs; - Yuzboshi – yuz nafar askar boshlig'i; - O'nboshi – o'n nafar askar rahbari; - Jang – harbiy to'qnashuv; - G'alaba – dushman ustidan qozonilgan zafar. Mazkur atamalar Amir Temur qo'shinining aniq tashkiliy tuzilishga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

2. Ma'muriy-siyosiy atamalar Asarda davlat boshqaruvi bilan bog'liq terminlar ham muhim o'rin tutadi. Ushbu atamalar davlat idoralari, mansablar va boshqaruv tamoyillarini ifodalaydi. Ular quyidagilardan iborat: - Devon – davlat ishlari yuritiladigan idora; - Vazir – davlat boshqaruvida muhim lavozim egasi; - Saltanat – davlat hokimiyati va hukmdor tomonidan chiqarilgan buyruq; - Viloyat – ma'muriy hudud; - Kengash – muhim masalalarni muhokama qiluvchi yig'ilish; - Hokim – hududni boshqaruvchi shaxs. Bu atamalar Amir Temurning markazlashgan davlat boshqaruviga katta e'tibor qaratganini tasdiqlaydi.

3. Ijtimoiy atamalar "Temur tuzuklari"da jamiyatning turli qatlamlariga oid terminlar ham uchraydi. Ushbu atamalar orqali o'sha davr ijtimoiy tuzilishi haqida tasavvur hosil

qilish mumkin. Jumladan: - Ulamolar – diniy va ilmiy bilim egalari; - Fuqaro – oddiy aholi vakillari; - Savdogarlar – savdo-sotiq bilan shug‘ullanuvchilar; - Hunarmandlar – kasb-hunar egalari; - Dehqonlar – qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi aholi; - Raiyat – davlat fuqarolari. Mazkur atamalar jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish va kasbiy faoliyat turlarini ifodalaydi.

4. Diniy-ma'rifiy atamalar Asarda diniy va axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi atamalar ham muhim o‘rin egallaydi. Amir Temur davlat boshqaruvida adolat va diniy tamoyillarga amal qilishni ustuvor vazifa deb bilgan. Bunday atamalarga: - Shariat – islom qonun-qoidalari majmui; - Adolat – haqqoniylik va odillik tamoyili; - Taqvo – Allohdan qo‘rqib yashash, poklik; - Duo – ezgu tilak bilan murojaat qilish; - Ilm – bilim va ma'rifat; - Ustoz – ta'lim beruvchi shaxs. Ushbu atamalar Amir Temurning ma'naviy qadriyatlarga alohida e'tibor qaratganligini ko'rsatadi. Temur tuzuklari atamalarining tilshunoslikdagi ahamiyati "Temur tuzuklari" matnidagi atamalar o'zbek tili tarixiy leksikasining muhim qismini tashkil etadi. Ularni o'rganish orqali: - tarixiy terminologiyaning shakllanish jarayonini aniqlash; - eski o'zbek tilining lug'aviy boyligini tadqiq etish; - davlat boshqaruvi va harbiy tizimga oid terminlarning taraqqiyotini kuzatish; - zamonaviy o'zbek terminologiyasining ildizlarini o'rganish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, ayrim atamalar bugungi kunda ham faol qo'llanilib kelmoqda, ba'zilar esa tarixiy termin sifatida saqlanib qolgan. Xulosa Xulosa qilib aytganda, "Temur tuzuklari" asari o'zida boy terminologik tizimni mujassam etgan muhim tarixiy manba hisoblanadi. Asardagi atamalarni harbiy, ma'muriy-siyosiy, ijtimoiy hamda diniy-ma'rifiy guruhlariga ajratish mumkin. Ushbu terminlar Amir Temur davridagi davlat boshqaruvi, harbiy tizim va jamiyat hayotining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Ularni lingvistik jihatdan o'rganish o'zbek tarixiy leksikologiyasi va terminologiyasini rivojlantirishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda “Temur tuzuklari” matnida uchraydigan atamalarning lingvistik xususiyatlarini aniqlash, ularni mazmuniy va funksional jihatdan tasniflash maqsadida bir qator ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Birinchidan, **tavsifiy (deskriptiv) metod** asosida asardagi atamalar yig'ildi, ularning ma'nosi, qo'llanish o'rni va vazifalari tahlil qilindi. Ushbu metod yordamida terminlarning matndagi o'rni va semantik xususiyatlari yoritildi.

Ikkinchidan, **tasniflash (klassifikatsiya) metodi** qo'llanildi. Mazkur metod orqali atamalar mavzu va mazmuniga ko'ra harbiy, siyosiy, ma'muriy, huquqiy, ijtimoiy hamda diniy-ma'naviy guruhlariga ajratildi. Bu esa “Temur tuzuklari” terminologik tizimining ichki tuzilishini aniqlash imkonini berdi.

Uchinchidan, **semantik tahlil metodi** yordamida atamalarning ma'no xususiyatlari, ularning tarixiy davr bilan bog'liq mazmuni va funksional yuklamasi

o‘rganildi. Natijada ayrim terminlarning ko‘p ma‘nolilik, sinonimlik va tarixiylik xususiyatlari aniqlandi.

To‘rtinchidan, **tarixiy-qiyosiy metod** asosida “Temur tuzuklari”dagi atamalar boshqa tarixiy manbalarda uchraydigan terminlar bilan solishtirildi. Bu usul terminlarning kelib chiqishi, rivojlanishi va zamonaviy o‘zbek tilidagi muqobillarini aniqlashga xizmat qildi.

Shuningdek, **kontekstual tahlil metodi** orqali har bir terminning matn ichidagi qo‘llanish muhiti o‘rganildi. Atamalarning ma‘nosi va vazifasi ular ishtirok etgan matn parchalariga tayangan holda izohlandi.

Tadqiqotning nazariy asosini tarixiy tilshunoslik, leksikologiya va terminologiya sohalariga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi. Manba sifatida “Temur tuzuklari”ning nashrlari, tarixiy lug‘atlar, terminologik lug‘atlar, ilmiy maqolalar va monografiyalardan foydalanildi.

Natijada qo‘llanilgan metodlar “Temur tuzuklari” matnidagi atamalarni har tomonlama o‘rganish, ularning tasnifini yaratish hamda terminologik xususiyatlarini ilmiy asosda yoritish imkonini berdi.

Xulosa

“Temur tuzuklari matnida atamalar tasnifi” mavzusini o‘rganish natijasida asarda qo‘llangan terminlar Amir Temur davridagi siyosiy, harbiy, huquqiy, ijtimoiy va ma‘naviy hayotning muhim jihatlarini aks ettirishi aniqlandi. Atamalarni mazmuniy guruhlariga ajratish orqali asarning terminologik tizimi, uning til xususiyatlari hamda tarixiy ahamiyati yanada yaqqol namoyon bo‘ldi.

Tadqiqot davomida harbiy va davlat boshqaruviga oid atamalar asarning asosiy qismini tashkil etishi kuzatildi. Bu holat “Temur tuzuklari”ning, avvalo, davlatni boshqarish va harbiy faoliyatni tartibga solishga qaratilgan muhim tarixiy-huquqiy manba ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, huquqiy, diniy va ma‘naviy atamalar jamiyat hayotida adolat, tartib-intizom va axloqiy qadriyatlarining muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatadi.

Atamalar tasnifi asarda qo‘llangan terminlarning nafaqat lug‘aviy ma‘nosini, balki ularning tarixiy va madaniy mazmunini ham ochib berishga xizmat qildi. Ushbu terminlar orqali Amir Temur davridagi davlat tuzilishi, boshqaruv tamoyillari va ijtimoiy munosabatlar haqida muhim ma‘lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

Shunday qilib, “Temur tuzuklari” matnidagi atamalarni tizimli ravishda o‘rganish tarixiy terminologiyaning rivojlanish bosqichlarini aniqlash, o‘zbek tilining boy leksik qatlamini tadqiq etish hamda milliy tarix va madaniyatni chuqurroq anglashda muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari kelgusida tarixiy matnlar terminologiyasini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlar uchun ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Temur tuzuklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, turli nashrlar.
2. Amir Temur. Temur tuzuklari. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2019.
3. Bo‘riboy Ahmedov. Amir Temur. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1996.
4. Amir Temur jahon tarixida. – Toshkent: Sharq, 2001.
5. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
6. Shavkat Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
7. Abduvahob Madvaliyev (tahriri ostida). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
8. O‘zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 2012.
9. E. Begmatov. O‘zbek tili terminologiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 1981.
10. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbek tili va adabiyoti masalalari bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy portali
12. O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi (Lex.uz)
13. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi
14. Ziyonet ta‘lim portali
15. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi elektron bazasi